

Ο Άνθρωπος και η Ιστορία: αναζητήσεις και συνθέσεις ταυτότητας σε λογοτεχνικά κείμενα του Μήτσου Αλεξανδρόπουλου

Βενετία Μπαλτά

«Έρχονται στιγμές στην ιστορία που μόνες τους μας βάζουν σε σκέψεις με τον ιδιαίτερο πυρετό τους, την ιδιαίτερη δική τους έξαψη που μας την μεταδίδουν κι εμάς και αρκετά πράγματα τότε μπορούμε να δούμε κι εμείς με τα μάτια μας, καθώς το δράμα παίζεται αστραπή όλο μπροστά μας από την πρώτη ως την τελευταία στιγμή, από την ελπίδα στη διάγνωση. Η εποχή που ζήσαμε εμείς τέτοια ήταν, τα είχε μέσα όλα και τώρα όλες οι λέξεις της είναι βαμμένες στο πικρό σύνολο.»

Μ. Αλεξανδρόπουλος, *Αυτά που μένουν*, τ. Β', σ. 601

Διηγήματα και μυθιστορήματα, βιογραφικές μυθιστορίες, ταξιδιωτικά, δοκίμια, μελέτες και μεταφράσεις: μεγάλο σε έκταση και πολυδιάστατο, το έργο του Μήτσου Αλεξανδρόπουλου (1924-2008) καλύπτει ποικίλους τομείς του πεζού λόγου. Η σχέση του ανθρώπου με την ιστορία απασχολεί τον συγγραφέα σε όλα του τα λογοτεχνικά κείμενα: ο β' παγκόσμιος πόλεμος, η κατοχή, ο εμφύλιος και, για πολλά αφηγηματικά πρόσωπα, ο μακρόχρονος εκπατρισμός¹ συνιστούν εμπειρίες ζωής, αφετηρίες σκέψης και προβληματισμού ενταγμένες οργανικά στον αφηγηματικό ιστό². Η ιστορική συγκυρία και η θέση του ανθρώπου σ' αυτήν κατέχουν σημαίνουσα θέση στην αφήγηση συνιστώντας δύο σταθερές συνεκτικές δυνάμεις της. Το θέμα έχει βέβαια πολλές παραμέτρους:

«Κατά το δικό μου αίσθημα και την πραγματική πείρα που έχω αποκομίσει, φυσιολογικό –αληθινό– είναι να ξαναγυρίζει ο καθένας στον φυσικό του χώρο, αυτόν που υπαγορεύει η φύση της δουλειάς του, εμπλουτισμένος με την πείρα του κατά τους χρόνους της θητείας του και της δοκιμασίας του. Και στην περίπτωση ενός συγγραφέα της λογοτεχνίας, δεν μπορείς να γυρίσεις παρά στον *άνθρωπο*, στα ανθρώπινα ψυχικά και πνευματικά πάθη και μάλιστα σε μια αντιδιαστολή, βιωμένη κι ενσυνείδητη, με τα πάθη τα ιστορικά, σε μια απελευθέρωση κι απ' αυτά.

Έτσι δηλαδή που τον άνθρωπο να μην τον βλέπεις πια απλά σαν αντανάκλαση της ιστορίας και της ιδέας, αλλά να δεις τώρα, έπειτα από ένα τέτοιο ναυάγιο και το αντίθετο. Αποκτά ιδιαίτερη σημασία, στο φως των γεγονότων που ζήσαμε εμείς, *το τι τράβηξε η ίδια η ιστορία –κι αυτές οι έρμες οι ιδέες από τους ανθρώπους*. Η σημασία

¹ Για τον ρόλο του εκπατρισμού στη συγγραφική πορεία του Μ. Αλεξανδρόπουλου βλ. Σ. Πίνσκαγια, «Μια συνάντηση στο χώρο της ελληνικής διασποράς. Κατάθεση μαρτυρίας», *Ουτοπία*, 25, Μάιος-Ιούνιος 97, σ.37-45. Για την εξορία ως λογοτεχνικό υλικό στο έργο του συγγραφέα, βλ. Β. Μπαλτά, «Εκδοχές της εξορίας στο λογοτεχνικό έργο του Μ. Αλεξανδρόπουλου», *Μανδραγόρας*, τ. 31, σ. 49-52. Επίσης, της ίδιας, «Η εξορία ως λογοτεχνικό θέμα. Κείμενα Ελλήνων πεζογράφων – πολιτικών προσφύγων σε χώρες της Ανατολικής Ευρώπης κατά τη μεταπολεμική περίοδο», περιοδικό *Κ*, τ. 2, σ. 67-88.

² Για μια συνολική παρουσίαση του έργου του Μ. Αλεξανδρόπουλου, βλ. Γ.Κεντρωτής, «Μήτσος Αλεξανδρόπουλος, Παρουσίαση, Ανθολόγηση», *Η μεταπολεμική πεζογραφία, Από τον πόλεμο του '40 ως τη δικτατορία του '67*, Σοκόλης, 1988. Επίσης τα αφιερώματα στον Μ. Αλεξανδρόπουλο των περιοδικών *Ελίτροχος*, τ. 9-10, 1996, *Θέματα Λογοτεχνίας*, τ. 7, 1998, τ. 11, 1999, τ. 16, 2001, *Βιβλιοθήκη της Ελευθεροτυπίας*, τ. 195, 15/3/2002, *Μανδραγόρας*, τ. 31, 2004

του ανθρώπου, η ψυχική του ζωή και η πνευματική αξία ή απαξία του. Και πιο πέρα ακόμα, ο πνευματικός χαρακτήρας ενός ολόκληρου λαού...»³

Ο άνθρωπος και η ιστορία. Στα κείμενα του Αλεξανδρόπουλου, η δυναμική των στοιχείων αυτών λειτουργεί καθοριστικά στη συγκρότηση της ταυτότητας⁴ των αφηγηματικών προσώπων και ταυτόχρονα καθιστά δυνατή την ερμηνεία της. Η παρούσα εισήγηση στηρίζεται σε δύο λογοτεχνικά έργα του συγγραφέα, το *Νύχτες και Αυγές*⁵ και το *Αυτά που μένουν*⁶, που επιχειρούν να φωτίσουν, το κάθε ένα με το δικό του τρόπο και με διαφορετική, κάθε φορά, στόχευση, τις ιστορικές περιόδους στις οποίες αναφερθήκαμε στην αρχή. Έργο νεότητας από πολλές απόψεις⁷, το μυθιστόρημα *Νύχτες και Αυγές* συνιστά την αφετηρία ενός πολύπλευρου προβληματισμού που αναπτύσσεται διεξοδικά σε επόμενα κείμενα⁸. Κατά πολύ μεταγενέστερο, το *Αυτά που μένουν* δεν κατατάσσεται εύκολα σε κάποιο λογοτεχνικό είδος⁹. Αυτοβιογραφικά δεδομένα, μικρά και μεγάλα γεγονότα, σκέψεις και συναισθήματα συνθέτουν εδώ ένα συνεκτικό κείμενο στοχασμού, όπου το στοιχείο του απολογισμού διακρίνεται με σαφήνεια. Η εισήγηση έχει ως στόχο να διερευνήσει τους τρόπους με τους οποίους συγκροτείται και παρουσιάζεται στα δύο αυτά κείμενα η ταυτότητα των αφηγηματικών προσώπων, καθώς και να συζητήσει τη λειτουργία της σε σχέση με τη συνολική προοπτική κάθε αφήγησης.

Το μυθιστόρημα *Νύχτες και Αυγές* αποτελεί την πρώτη ευρεία αφηγηματική σύνθεση του Αλεξανδρόπουλου. Στον πρώτο τόμο, με τίτλο *Η πολιτεία* και χρονική αφετηρία την άνοιξη του 1942, η τριτοπρόσωπη αφήγηση επιτρέπει στον αναγνώστη να παρακολουθήσει τα δεινά της κατοχικής Αθήνας, όπως αναδεικνύονται μέσα από τις εμπειρίες του νεαρού κεντρικού ήρωα. Ο δεύτερος τόμος, με τίτλο *Τα βουνά*, είναι αφιερωμένος στη δράση των ανταρτών μέχρι την απελευθέρωση της Ελλάδας και τις συγκρούσεις που οδήγησαν στον εμφύλιο.

Ο *κάτω κόσμος*¹⁰, λέει, σε ένα σύντομο απολογισμό της ζωής στην Αθήνα, το κεντρικό πρόσωπο, όταν πια έχει συναντήσει τους αντάρτες στο βουνό. Και πράγματι, στην αρχή της αφήγησης, στη μεγάλη πόλη, οι ταπεινώσεις, η εξαθλίωση,

³ Μ. Αλεξανδρόπουλος, *Αυτά που μένουν*, τόμος Α, σ.488-9. Οι επισημάνσεις με διαφορετικούς χαρακτήρες είναι του συγγραφέα

⁴ Η ταυτότητα συγκροτείται από ένα σύνολο υλικών, κοινωνικών και υποκειμενικών αναφορών. Το συναίσθημα της ταυτότητας δίνει συνοχή και νόημα στα επιμέρους στοιχεία και επιτρέπει στο άτομο να τα αναγνωρίζει ως στυλοβάτες της προσωπικότητάς του. Για τους τρόπους συγκρότησης της ταυτότητας, τα επιμέρους χαρακτηριστικά της, τις διαδικασίες διαφοροποιήσεων και ανατροπών, γενικά βλ. Α. Mucchielli, *L' identité*, Paris, PUF, 1994. Επίσης C. Cammilleri κ.ά., *Stratégies identitaires*, Paris, PUF, 1990. Λόγω του διεπιστημονικού του χαρακτήρα, ο όρος καλύπτει διαφορετικά πεδία έρευνας. Εννοείται ότι εδώ μας απασχολεί η ταυτότητα των προσώπων στο εσωτερικό της αφήγησης και σε συνδυασμό με τη μυθοπλασία. Βλ. Α. Τζούμα, *Η διπλή ανάγνωση του κειμένου, Για μια κοινωνιοσημειωτική της αφήγησης*, Επικαιρότητα, Αθήνα, 1991, σ. 31 και Γ. Βελουδής, *Γραμματολογία – Θεωρία Λογοτεχνίας*, Δωδώνη, Αθήνα, σ. 337-8.

⁵ Μ. Αλεξανδρόπουλος, *Νύχτες και Αυγές Α. Η Πολιτεία Β. Τα βουνά*, (δύο τόμοι), α' έκδοση 1961 και 1963, ε' έκδοση Ελληνικά Γράμματα, 2000, όπου και παραπέμπω.

⁶ Μ. Αλεξανδρόπουλος, *Αυτά που μένουν*, (δύο τόμοι), Δελφίνι, 1994, β' έκδοση Ελληνικά Γράμματα, 2000, όπου και παραπέμπω.

⁷ Γ. Μελισσαράτου, «Οι προκλήσεις μιας επανέκδοσης», *Θέματα Λογοτεχνίας*, τ. 16, ό.π.

⁸ Σ. Γλίνσκαγια, «Μια συνάντηση...», ό.π., σ. 38.

⁹ Η επισήμανση έχει γίνει από πολλούς μελετητές του συγκεκριμένου έργου. Ενδεικτικά, βλ. Η. Χ. Παπαδημητράκου, «Επώδυνα μυθοποιία», εφημ. *Καθημερινή*, 10/1/1995: «Λοιπόν, χρονικό; Δοκίμιο – πολιτικό, ιστορικό, κομματικό, λογοτεχνικό; Περιέργως: μυθιστόρημα- και κάτι από όλα τ' άλλα.»

¹⁰ Μ. Αλεξανδρόπουλος, *Νύχτες και Αυγές, Β. Τα βουνά*, σ.419.

η πείνα και ο θάνατος συνιστούν βιώματα της καθημερινότητας. Κοινός για όλους, ο αγώνας για την επιβίωση δίνεται μέσα από οριακές καταστάσεις που δημιουργούν σοβαρά ηθικά διλήμματα. Στις συνθήκες αυτές, οι οποίες λειτουργούν και ως ακραίες προκλήσεις, τα αφηγηματικά πρόσωπα αντιδρούν με διαφορετικούς τρόπους. Έτσι, στο κείμενο παρουσιάζονται ποικίλες στάσεις ζωής, ενώ ο νεαρός ήρωας διαμορφώνει σταδιακά τη δική του προσωπική θέση, παίρνοντας την ευθύνη γι' αυτήν¹¹.

Οι ατομικές επιλογές των προσώπων, αλλά και το τυχαίο που δημιουργείται από τη συγκυρία, συνυφαίνονται άρρηκτα με τις επιβολές της «μεγάλης ιστορίας». Στο πεδίο αυτό διαμορφώνονται εξάλλου τα χαρακτηριστικά της ταυτότητας των αφηγηματικών προσώπων, κατά κύριο λόγο του κεντρικού ήρωα. Στην αρχή, το κεντρικό πρόσωπο προσλαμβάνει τα γεγονότα με τη μορφή επιμέρους παραστάσεων, οι οποίες μπορεί να είναι αντιφατικές ή δυσερμήνευτες¹². Όσο η συνείδηση αποκτά συγκεκριμένη συγκρότηση, τα ερωτήματα διαφοροποιούνται, παίρνουν σαφή προσανατολισμό και κατεύθυνση. Το κεντρικό πρόσωπο προχωρά από την τυχαία συμμετοχή σε εκδηλώσεις σύγκρουσης ή αντίστασης σε συνειδητές επιλογές δέσμευσης και δράσης. Οι πολλαπλές αρχικές επιλογές συγκεκριμενοποιούνται στην απόφαση ενεργητικής συμμετοχής στην οργανωμένη αντίσταση. Έκτοτε, η παρουσίαση της αντιστασιακής δράσης στην πόλη και στο βουνό, μέσα από την πορεία του κεντρικού προσώπου και όλων των άλλων που κινούνται γύρω του, συνιστά σταθερό κέντρο ενδιαφέροντος της αφήγησης. Διλήμματα συνεχίζουν να τίθενται. Καθώς ορίζονται από την ιστορική συγκυρία, συνδέονται συχνά με θέματα πολιτικών επιλογών, δεν παύουν όμως να έχουν ηθικό υπόβαθρο.

Ο ίδιος ο Αλεξανδρόπουλος προσδιορίζει το κείμενο ως εξής: «είναι ένα από τα μυθιστορήματα που γράφουν –έγραφαν έστω έναν καιρό- βάζοντας στο κέντρο ένα πρόσωπο, συνήθως ένα νέον άνθρωπο για να τον περάσουν από τη δοκιμασία κάποιων συνθηκών ζωής, κάποιων περιστατικών και γεγονότων που επίσης δρομολογούνται στην αφήγηση μέσα κυρίως από τις αντιδράσεις του ήρωα, ό,τι και όπως συλλαβαίνει εκείνος.»¹³. Η αφήγηση παρακολουθεί συστηματικά το κεντρικό πρόσωπο, συγχρόνως όμως ενσωματώνει, σε μία ευρεία, ιστορικά προσδιορισμένη κοινωνική σύνθεση, ένα πλήθος ανθρώπινων τύπων. Εάν, υπό την επίδραση των γεγονότων, των ατομικών προδιαθέσεων και συνειδητών επιλογών, η προσωπικότητα

¹¹ Μ. Αλεξανδρόπουλος, ό.π., *Α. Η Πολιτεία*, σ. 231: «Την κατάσταση, Κοσμά, δε θα τη σώσουν τα Κάιρα και τα Λονδίνα. Το μεγάλο πρόβλημα είναι να κρατηθεί όρθια η ψυχή του λαού. Αν δεν το κατορθώσουμε αυτό, πάμε, ξοφλήσαμε κι εμείς οι δυο, πάει και το έθνος ολόκληρο. Αν ο ίδιος ο λαός δεν παλέψει για το ψωμί του, θα πεθάνει. Αν, αγαπητέ Κοσμά... Ήταν ικανός να μιλάει ώρες. Κι ο Κοσμάς την άκουγε αυτή τη φωνή να του λέει και να του ξαναλέει τα ίδια πράγματα –μονότονη, φανατική, την άκουγε όλη την ώρα όσο περπατούσαν πλάι πλάι, και ύστερα όταν έμεινε μονάχος και δε μπορούσε να μην το αναγνωρίσει πως όσο κι αν ήταν αδέξια, στεγνή, του είχε πει πράγματα που και ο ίδιος ίσως να τα είχε σκεφτεί, μα δε μπόρεσε ως τότε να τους δώσει τη μορφή και τη σημασία που τους έπρεπε.» Σημαντικοί για την αποτύπωση της συνείδησης του κεντρικού προσώπου είναι και οι απολογισμοί που, με διάφορους τρόπους, γίνονται στο τέλος του μυθιστορήματος, π.χ., σ. 1065-68 και σ. 1101. Για τη συνολική στόχευση του κειμένου και την ανταπόκριση που επιδιώκει στη συνείδηση του αναγνώστη καθοριστική σημασία έχει βέβαια ολόκληρο το τελευταίο κεφάλαιο (Τα χρόνια και τα βουνά) με την εμφάνιση του νέου αγωνιστή, την εισαγωγή του θέματος της υποχρεωτικής υπερωρίας, την επιμονή στη διάρκεια και τη συνέχεια. Βλ. Γ. Μελισσαράτου, «Οι προκλήσεις...», ό.π.

¹² Ενδεικτικά: η πρώτη διαδήλωση στην Αθήνα, με την απόπειρα κατάθεσης στεφάνου στις 25 Μάρτη 1942. Ιδιαίτερα ενδιαφέρον, στο κεφάλαιο αυτό, ο τρόπος οργάνωσης της αφήγησης, προκειμένου να αποδώσει τον κατακερματισμό των εικόνων και των παραστάσεων καθώς και τα συναισθήματα που εγείρονται. Βλ. Μ. Αλεξανδρόπουλος, ό.π., *Α. Η Πολιτεία*, σ.88-107.

¹³ Μ. Αλεξανδρόπουλος, ό.π., στο εισαγωγικό κεφάλαιο, με τίτλο «Σαραντα χρόνια μετά», σ. 7. Αξιοπρόσεκτα και όσα γράφονται στη συνέχεια για το ιστορικό πλαίσιο και το πνευματικό κλίμα στα χρόνια της συγγραφής.

του κεντρικού ήρωα εμφανίζεται, όπως είπαμε ήδη, σε εξέλιξη, οι άλλες μορφές είναι γενικά στατικές. Ορισμένες από αυτές παρουσιάζονται σχηματικά, άλλες όμως ακολουθούν το κεντρικό πρόσωπο έχοντας μία επαρκώς διαμορφωμένη ατομική υπόσταση, η οποία κάποτε αποκαλύπτεται σταδιακά στην αφήγηση. Κάθε χαρακτήρας εντάσσεται σε ένα ευρύτερο σύνολο προσώπων και μοιράζεται μαζί τους ορισμένα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά.

Η εξωδιηγητική τριτοπρόσωπη αφήγηση δεν παρέχει συνολική εποπτεία του χώρου και των χαρακτήρων. Παρακολουθεί κατά κύριο λόγο τον κεντρικό ήρωα, καταγράφει τις ενέργειες, τα ερωτήματα και τις επιλογές του. Σε κάποιες περιπτώσεις, η εστίαση γίνεται εσωτερική, προκειμένου να αποδώσει την ένταση της συναισθηματικής φόρτισης¹⁴. Συνήθως όμως, τα συναισθήματα αναδεικνύονται μέσω της στάσης και της δράσης των προσώπων. Οι διάλογοι είναι αποκαλυπτικοί για τις θέσεις τους και συχνά συμπληρώνονται από σύντομα σχόλια της αφήγησης ή κάποιων από τα εμπλεκόμενα πρόσωπα.

Στην αρχή της αφήγησης, η ζωή με τα προβλήματά της και την αναγκαιότητα επιλογών συνιστά για το κεντρικό πρόσωπο ένα ανοιχτό πεδίο, χωρίς εκ των προτέρων δεδομένες δεσμεύσεις. Υπό την έννοια αυτή, η ταυτότητά του διαμορφώνεται σταδιακά και εμφανίζεται δυναμική. Τα τιθέμενα ερωτήματα και οι προτεινόμενες απαντήσεις έχουν βέβαια συναισθηματικό βάρος, πρωτίστως όμως απευθύνονται στη λογική και στη συνείδηση, ενώ η πολιτική θέση συμπορεύεται με τον στοχασμό και ανοίγει προς αυτόν:

«Ο καθένας από αυτούς τους δυστυχισμένους, που πλάγιαζαν στο τσιμεντένιο δάπεδο δίχως στρώματα, δίχως χοντρά ρούχα, ήταν μια δραματική ιστορία –άλλα δράματα αυτά, από την άλλη όχθη. Ως τώρα δεν τα υποψιαζόταν. Και δεν ήταν λιγότερο μαρτυρικό τα θέαμα του κακού που υποχρεώνεσαι, ενώ διόλου δεν το επιθυμείς, να προξενείς στους άλλους. Δε θέλεις να βλάψεις κανέναν, οι πράξεις σου είναι μια άρνηση του εαυτού σου χάρη των άλλων, ο άλλος πιάνει μέσα σου όλο τον τόπο, σ' εκτοπίζει εσένα από παντού. Τα ιδανικά σου τα γιομίζουν όχι οι δικές σου τύχες αλλά αυτών, των άλλων. Γι' αυτούς γίνεται όλη η σκληρή προσπάθεια και στο τέλος η θυσία. Να όμως που παιδεύεις κι εσύ αθώους, σκορπάς πένθη, κάνεις ανθρώπους δυστυχισμένους...»¹⁵

Στο χώρο της ελληνικής πεζογραφίας, ο αριθμός των κειμένων, μυθιστορημάτων και διηγημάτων, που έχουν ως θέμα τους την κατοχή, την αντίσταση, τον εμφύλιο είναι μεγάλος¹⁶. Η συγγραφική πρόθεση, ο στόχος, η οπτική και η δυναμική κάθε αφήγησης ποικίλουν. Όταν εκδόθηκαν, αρκετά από τα κείμενα αυτά υπήρξαν αντικείμενο έντονων συζητήσεων και κριτικής αντιπαράθεσης όχι μόνο για θέματα σχετικά με την ποιότητα του αισθητικού αποτελέσματος. Συναρτώμενος προς τους προβληματισμούς και τις αναζητήσεις του αιώνα μας, ο τρόπος με τον οποίο ο σύγχρονος αναγνώστης προσλαμβάνει τα κείμενα αυτά διαφοροποιείται ενδεχομένως αισθητά από τις αναγνωστικές προσδοκίες της εποχής της συγγραφής τους. Από την

¹⁴ Ενδεικτικά, Μ. Αλεξανδρόπουλος, *ό.π.*, σ. 222-225, η απόδοση των συναισθημάτων κατά την απρόσμενη συνάντηση του ήρωα με την κοπέλα που αγαπά από την εφηβική ηλικία.

¹⁵ Μ. Αλεξανδρόπουλος, *ό.π.*, Β. Τα βουνά, σ.1065. Στο *Αυτά που μένουν*, ένας απολογισμός για την ίδια χρονική περίοδο προχωρά στην επισήμανση περισσότερων προβλημάτων. Βλ. τόμος Α, σ. 300-1.

¹⁶ Ενδεικτικά απλώς, ορισμένα κείμενα πεζογράφων που μοιράζονται κοινούς προβληματισμούς: Το μυθιστόρημα *Η φωτιά* και αρκετά από τα διηγήματα του Δ. Χατζή, διηγήματα και μυθιστορήματα της Έ. Αλεξίου (*Παραπόταμοι, Με τη λύρα κ.ά*), διηγήματα της Μ. Αξιώτη και το μυθιστόρημα της *Εικοστός αιώνας* και βέβαια διηγήματα του Μ. Αλεξανδρόπουλου, όπως αυτά της συλλογής *Αρματομένα χρόνια, Μια πρόσφατη ιστορία κ.ά.*

άποψη αυτή, ο ακριβής προσδιορισμός των συνθηκών συγγραφής, η διερεύνηση των τρόπων με τους οποίους ο κάθε συγγραφέας χειρίστηκε το υλικό του, έκανε τις επιλογές του, συνέπλευσε με την εποχή του ή διαφοροποιήθηκε από αυτήν μπορούν να συμβάλουν στη διαδικασία κατανόησης του λογοτεχνικού έργου.

Στο πλαίσιο αυτό, κάποιες επισημάνσεις του ίδιου του συγγραφέα, όπως αποτυπώνονται στο *Αυτά που μένουν*, αποτελούν πολύτιμα σχόλια, καθώς φωτίζουν το κλίμα και τις αναζητήσεις της εποχής:

«Οι «Νύχτες και Αυγές», αυτό το βιβλίο που δεν παύω να το αγαπώ για την ανέσπερη νιότη του και τις ωραίες του ατέλειες –ατέλειες δικές μου και εκείνου του καιρού για τον οποίο μιλεί-, δεν ήταν για μένα μια τελεία, αλλά αντίθετα το βιβλίο με το οποίο άρχιζε ουσιαστικά ο δρόμος. [...]

Ήταν ένα βιβλίο με ενεργοποιημένη πολιτική και μαχητική συνείδηση κι ακριβώς γι' αυτό έβαζε σε ιδιαίτερες δοκιμασίες όλα εκείνα που χρειάζονται για να πεις μια δική σου ιστορία, από εκείνες που το καλύτερο είναι ν' αφεθούν να ξεδιπλώνονται μόνες τους. Λόγω της ατμόσφαιρας που ζούσαμε τότε, όταν ο χαμένος πόλεμος συνεχιζόταν με το ίδιο πείσμα, από τους ίδιους ανθρώπους, μα με άλλους πια τρόπους, είχες ν' αντιμετωπίσεις το πρόβλημα της ισορροπίας ανάμεσα στη φύση της δουλειάς που έκανες και στις πιέσεις που ο ίδιος ασκούσες στον εαυτό σου με την έμμονη προσπάθεια να επιτύχεις και το καλό μαχητικό αποτέλεσμα.»¹⁷

Τριάντα χρόνια συστηματικής συγγραφικής δραστηριότητας χωρίζουν το *Νύχτες και Αυγές* από το *Αυτά που μένουν*. Η ανάπτυξη έχει εδώ αυτοβιογραφική αφετηρία: από τη γενέθλια πόλη, την Αμαλιάδα, στην Αθήνα, από εκεί στο Γράμμο, στην αναγκαστική μακροχρόνια υπερορία και τέλος πάλι στην Ελλάδα. Ως ενδοκειμενικό πρόσωπο, ο αφηγητής – συγγραφέας κινείται συνειρμικά στο χρόνο. Με δεδομένο τον παρόντα χρόνο και τις προϋπάρχουσες εμπειρίες επιχειρεί έναν απολογισμό ζωής, τόσο στο επίπεδο των πράξεων, όσο και των ιδεολογικών και υπαρξιακών αναζητήσεων:

«Αυτό το βιβλίο γράφεται με παύλες και στιγμές, όπως ο τηλεγράφος.

Ό,τι περισσεύει, ό,τι μαζεύεται και δεν ξοδεύεται αλλιώς, το ακουμπάς κάπου, ώστε να σχηματίζεται ένα ποσόν.

Μεσολαβούν σιωπές. Η ζωή στο μεταξύ κυλά και ξαναφέρνει με οξύτερο τρόπο το ερώτημα: τι χρειάζονται αυτά; Χρειάζονται σε κάποιον σήμερα; Γιατί; Τι του λένε;

Από τότε ως σήμερα τόσο άλλαξε η ζωή, τόσα άλλα γεωλογικά στρώματα, άλλες εποχές, έχουν καθίσει πάνω σ' εκείνη την εποχή τη δική μας –ποιος τα θυμάται τώρα αυτά, τι αξία έχουν;

Και παρατείνονται έτσι οι σιωπές. Το ξανασκέφτεσαι.

Ωσπου να έρθει με τη δική της επιτακτικότητα μία άλλη ανάμνηση.

Κι έρχεται, σχεδόν πάντα, εντελώς μόνη της. Όπως πέφτει από κάπου μια σταγόνα νερό, τελείως ανεξάρτητη από σένα.

¹⁷ Μ. Αλεξανδρόπουλος, *Αυτά που μένουν*, τόμος Α, σ.493-4. Όπως επισημάνθηκε ήδη, διαφωτιστικά είναι και όσα αναφέρονται στο εισαγωγικό κεφάλαιο της έκδοσης του 2000, με τίτλο «Σαράντα χρόνια μετά», σελ. 7-9. Ενδιαφέρον έχουν επίσης η υποδοχή και οι επισημάνσεις της κριτικής κατά την πρώτη έκδοση του μυθιστορήματος, βλ. Δ. Ραυτόπουλος, «Ένας πεζογράφος που έρχεται, *Νύχτες και Αυγές* του Μήτσου Αλεξανδρόπουλου», εφ. *Η Αυγή*, 27/6/1962, Έ. Αλεξίου, «Ο Μήτσος Αλεξανδρόπουλος στις *Νύχτες και Αυγές*», *Έλληνες Λογοτέχνες (δοκίμια Ι)*, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα, 1982, σ. 21-23.

Τις γράφεις κι αυτές τις σελίδες και πάλι σταματάς.»¹⁸

Αντλώντας υλικό από την ιστορική συγκυρία και τα προσωπικά βιώματα, το *Αυτά που μένουν* οικοδομείται σε δύο άξονες, που βρίσκονται σε συνεχή επικοινωνία μεταξύ τους. Ο πρώτος συγκροτείται από τις εμπειρίες της παιδικής και νεανικής ηλικίας, όπως διαμορφώθηκαν στην Ελλάδα κατά τη διάρκεια του μεσοπολέμου και κυρίως την κατοχή και τον εμφύλιο. Ο δεύτερος άξονας στηρίζεται στις εμπειρίες της υποχρεωτικής υπερορίας, με χώρο αναφοράς τα κράτη της Ανατολικής Ευρώπης (κυρίως τη Σοβιετική Ένωση) την περίοδο από το τέλος της δεκαετίας του '40 μέχρι τις καταγιγιστικές εξελίξεις στις αρχές του '90. Για την αφήγηση, τα γεγονότα συνιστούν την πρώτη της ύλη. Το άτομο, ως ενεργό υποκείμενο του ιστορικού γίνεσθαι και ο τρόπος με τον οποίο βιώνει το ιστορικό γεγονός αποτελούν την αντικειμενική βάση για την ανάπτυξη του προβληματισμού. Εξίσου, αν όχι περισσότερο, ενδιαφέρει η επεξεργασία των εμπειριών από τη συνείδηση. Μέσα από τη διαδικασία αυτή, η πρωτοπρόσωπη αφήγηση παρακολουθεί, παρουσιάζει και σχολιάζει την συγκρότηση της ταυτότητας, ατομικής (το κεντρικό πρόσωπο, άλλα μεμονωμένα πρόσωπα) και συλλογικής (γενιές ανθρώπων, λαοί). Όπου επιχειρείται, ο απολογισμός είναι νηφάλιος και προχωρά σε εμπεριστατωμένες κρίσεις, πέρα από νοσταλγικές αναζητήσεις ή εμπλοκή με την τρέχουσα πολιτική:

«Κάποτε στους άλλους μπορεί να φανεί απροσδόκητο, ό,τι εσύ σκέφτηκες, αποφάσισες κι ετοιμάσες βήμα στο βήμα. [...]

Είναι ανυπολόγιστη η επιρροή που ασκεί, ακόμα και στον αδύναμο σωματικό οργανισμό, η δύναμη της ψυχής. Μέσα σε όσα έγιναν, αυτά που κάναμε εμείς οι ίδιοι στην κατοχή κι έπειτα στον εμφύλιο, το πρώτο και ίσως το μόνο που αξίζει να το λένε, να το θυμούνται και να το παραδίδουν στους άλλους είναι τούτη η απλή αλήθεια. Μια άλλη συνέχεια κι επιβεβαίωση, ένα άλλο «παρών» της ψυχής του ανθρώπου μέσα στη συνέχιση ενός χρονικού που ούτε αρχή φαίνεται να έχει ούτε τέλος. Ας το τονίσω κι εδώ, γιατί ο σκοπός μου δεν είναι η επιστροφή σε μια υπόθεση παλιά και στους ρομαντικούς της τόνους. Σε μια υπόθεση πολύ περισσότερο, από την οποία τι έμεινε στο τέλος; Μόνο αυτό –πώς περπάτησαν οι άνθρωποι. Αυτό κρατά την αξία του. Εξακολουθεί να είναι αξιομνημόνευτο, αφού δεν έχει πάψει να σε συγκινεί.»¹⁹

Ο απολογισμός και η ανασκόπηση προϋποθέτουν αναδρομές. Τα δύο χρονικά επίπεδα, παρόν και παρελθόν συνυπάρχουν στο κείμενο καθώς πράξεις και στάσεις του παρελθόντος γίνονται πληρέστερα αντιληπτές και συχνά επαναξιολογούνται βάσει της μεταγενέστερης εμπειρίας και γνώσης. Αξιοποιώντας την εμπειρία του παρελθόντος, το κείμενο θέτει ερωτήματα και προχωρά στη διερεύνησή τους. Ο στοχασμός αναπτύσσεται επαγωγικά μέσω της παρατήρησης και της επιλογής εικόνων και περιστατικών της καθημερινής ζωής που λειτουργούν στο κείμενο ως παράδειγμα και αφορμή.

Τα θέματα που απασχολούν τη σκέψη του ενδοκειμενικού αφηγητή, κινητοποιούν τη συνείδησή του και ενδεχομένως επηρεάζουν την ταυτότητά του είναι πολλά. Προκύπτουν, κατά κύριο λόγο, από τις οδυνηρές καταστάσεις του εμφυλίου, την αίσθηση της απώλειας και την αναγκαιότητα νέων προσανατολισμών που συνεπάγεται η μακρόχρονη εξορία, από τις αναζητήσεις σε επίπεδο μορφής και

¹⁸ Μ. Αλεξανδρόπουλος, *Αυτά που μένουν*, τόμος Α, σ.528. Για τη συγγραφική πρόθεση, βλ. επίσης στον ίδιο τόμο, σ. 287.

¹⁹ Μ. Αλεξανδρόπουλος, *ό.π.*, σ.426-7.

περιεχομένου που θέτει η ενασχόληση με τη λογοτεχνία. Αφορμώνται από την ατομική υπόσταση του αφηγητή, συνδέονται με την προσωπικότητά του και τη συγγραφική εργασία, έχουν δε σαφώς κοινωνικό προσανατολισμό, ως εκφράσεις του προβληματισμού μιας ολόκληρης εποχής. Στο *Αυτά που μένουν*, η ατομική ταυτότητα δεν προβάλλεται σε αντιπαράθεση με τη συλλογική. Τα επιμέρους χαρακτηριστικά τους παρουσιάζονται στη διαλεκτική τους αλληλεπίδραση, ως συνιστώσες της ίδιας χρονικής και κοινωνικής συγκυρίας. Η ίδια η έννοια της ταυτότητας πρέπει να γίνει αντιληπτή εδώ με δύο τρόπους, καθώς λειτουργεί ως στοιχείο και υλικό της αφήγησης αλλά και ως αντικείμενο στοχασμού εκ μέρους του αφηγητή – συγγραφέα.

Τα βιώματα του εμφυλίου λειτουργούν καταλυτικά στη συνείδηση του αφηγητή, διότι συμβάλλουν στην αποκάλυψη αφανών δεδομένων και στη συνειδητοποίηση νέων διαστάσεων της πραγματικότητας. Ωστόσο η επεξεργασία των αντικειμενικών ιστορικών γεγονότων και της υποκειμενικής στάσης των εμπλεκόμενων προσώπων ολοκληρώνεται σε κάποιο σημείο και ο απολογισμός εμφανίζεται πλέον οριστικός²⁰. Αντίθετα η επίδραση των βιωμάτων της εξορίας είναι περισσότερο δυναμική και εκτείνεται στο χρόνο:

«Εκείνο τον ίδιο χρόνο γύρισα κι εγώ στη Σοβιετική Ένωση κι εγκαταστάθηκα στη Μόσχα. Πολύ γρήγορα, ζώντας εκεί πέρα τα ρεύματα, ανάμεσα σε ανθρώπους που μιλούσαν μ' ένα τρόπο και μια σκέψη διαφορετική από εκείνη που μιλιόταν στην επιφάνεια, άρχισα να συνειδητοποιώ ότι έμπαίνα σε μια ακόμα ηλικία.

Η αίσθηση αυτή προχωρούσε γοργά, βγάζοντας μπροστά διλήμματα, που πριν ήταν αδύνατο να τα φανταστώ.

Τα πάθη τα δικά μας μπλέκονταν με τα πάθη των άλλων, μια άλλη αλληλεγγύη άρχισε να υποβόσκει μαζί με την ανάγκη να φυλάξω, να φροντίσω τη δουλειά μου και την ελληνική γλώσσα μου και ό,τι είχα να πω να τα πω μ' εκείνη.»²¹

Κατά την περίοδο αυτή, η επιθυμία επανεξέτασης των αντικειμενικών δεδομένων και επαναπροσδιορισμού στόχων ζωής βιώνεται ως εσωτερική αναγκαιότητα και τούτο οφείλεται σε πολλούς παράγοντες. Μεταξύ άλλων, στην απόσταση ανάμεσα σ' αυτό που οι άνθρωποι είχαν ονειρευτεί και εξιδανικεύσει πριν την άφιξή τους εκεί και στην πραγματικότητα που έζησαν. Για να μείνει συνεπής απέναντι στον εαυτό του και στις εκκινητήριες επιλογές που συνεχίζει να αισθάνεται σωστές, ο εξόριστος πρέπει να αποδεχτεί το τίμημα²². Σταδιακά, η συνείδηση της εξορίας αποκτά στο κείμενο τα χαρακτηριστικά μιας ηθικής διανοητικής πορείας που αντιστοιχεί σε μια στάση ζωής και σε συνακόλουθες ανασυνθέσεις ταυτότητας. Στο *Αυτά που μένουν*, ο ηθικός και ιδεολογικός προβληματισμός συμπορεύεται με επιλογές και αποφάσεις σε επίπεδο γραφής²³.

²⁰ Μ. Αλεξανδρόπουλος, ό.π., σ.329: «Ο εμφύλιος πόλεμος με τις μορφές που έλαβε, κυρίως με τον ένοπλο αγώνα στα βουνά, έναν πόλεμο εξαιρετικά σκληρό κι αρκετά μακρόχρονο, έβαλε σε φοβερή δοκιμασία ανθρώπους και ιδέες. Οι άνθρωποι έδειξαν απίστευτη αντοχή, απόφαση και δύναμη, ενώ με τις ιδέες συνέβησαν άλλα πράγματα.

Για τις ιδέες άρχισε μια περιπέτεια που τώρα μόνο μπορούμε να τη δούμε σαν μια ιστορία πια τελειωμένη. Τώρα αναδρομικά βλέπουμε πώς ακριβώς περπάτησε.»

²¹ Μ. Αλεξανδρόπουλος, ό.π., σ. 421-2.

²² Μ. Αλεξανδρόπουλος, ό.π., τόμος Β, σ. 637: «Έπρεπε να συνεχίσουμε τον κύκλο ως την άλλη αρχή, βγάζοντας με τις σταλαγματιές από μέσα μας τα σκλαβώματά μας.»

²³ Μ. Αλεξανδρόπουλος, ό.π., σ.744-5: «Για μένα, όπως είχαν έρθει τα πράγματα, με τη μακρόχρονη απόσπαση από την εθνική επικαιρότητα, η έξοδος στο ανθρώπινο ήταν ένα βήμα που δεν μπορείς να μην κάνεις, όταν έρχεται η στιγμή και συνειδητοποιείς τη δουλειά σου σαν μια προέκταση πέρα από τα όρια που μας είχαν θέσει τα βιογραφικά μας, η ηλικία μας και η εποχή με τη δική της πνευματική και

Για έναν συγγραφέα, που νέος ακόμα, αποκόπτεται βίαια από το περιβάλλον της μητρικής του γλώσσας και βρίσκεται σε χώρο αλλόγλωσσο με μεγάλη λογοτεχνική παράδοση, η επιλογή του οργάνου με το οποίο θα εκφραστεί συγγραφικά έχει καθοριστική σημασία²⁴. Το πρόβλημα απασχολεί τον Αλεξανδρόπουλο από τα μέσα της δεκαετίας του '50. Κατά την χάραξη της προσωπικής του πορείας, ο συγγραφέας εμμένει στην ελληνική γλώσσα, ενώ παράλληλα αναγνωρίζει τη δημιουργική κατεύθυνση που έδωσε στο έργο του η σχέση με τον ρωσικό πολιτισμό:

«Ανταγωνιστική -επικίνδυνος ανταγωνιστής- ήταν η ίδια η ρωσική γλώσσα. Εδώ το σκαφίδι έπρεπε να το οδηγήσει με απόφαση και γνώση. Ήταν απαραίτητη η ανοιχτή και δραστήρια συμβίωση, ένα μεγάλο σχολείο ήταν κι αυτό, στο οποίο και οφείλω τις πιο σοβαρές πλευρές που έχει, όσο έχει, η δική μου περίπτωση.»²⁵

Είναι σαφές ότι η επεξεργασία των βιωμάτων της εξορίας οδηγεί την ταυτότητα σε νέες συνθέσεις. Η δυναμική αυτή αποκαλύπτεται και επιβεβαιώνεται μέσα από την ίδια τη διαδικασία της συγγραφής. Καθώς από το επικαιρικό το ενδιαφέρον μετατοπίζεται στο ανθρώπινο, οι ορίζοντες πλαταίνουν και ο προβληματισμός διευρύνεται. Ο άνθρωπος απασχολεί την αφήγηση στη σχέση του με την εξουσία, με τον θάνατο, και βέβαια με την ίδια του τη συνείδηση. Η παρατήρηση δεν αφορά μόνο το *Αυτά που μένουν*, όπου τα συγκεκριμένα θέματα αποτελούν βασικό άξονα στοχασμού και ανάλυσης αλλά και άλλα μυθιστορήματα του Αλεξανδρόπουλου, για παράδειγμα τα *Σκηνές από το βίο του Μάξιμου του Γραικού* (1976), *Μικρό όργανο για τον επαναπατρισμό* (1980) και *Στο όριο* (2003). Τα θέματα που αναφέραμε εκδηλώνονται, στα κείμενα αυτά, σε διαφορετικές εκδοχές και με ποικιλία αφηγηματικών μέσων.

Νύχτες και Αυγές, Αυτά που μένουν: Η διερεύνηση των τρόπων με τους οποίους κάθε ένα από τα δύο κείμενα του Αλεξανδρόπουλου προσεγγίζει και αξιοποιεί το θέμα της ταυτότητας των αφηγηματικών προσώπων είχε ως στόχο την ανάδειξη της ιδιαιτερότητας κάθε περίπτωσης. Συνοψίζοντας τα δεδομένα της ανάλυσης θα προχωρήσουμε σε ορισμένα συμπεράσματα.

Κείμενα του ίδιου συγγραφέα, που έχουν γραφεί σε απόσταση μιας τριακονταετίας, το *Νύχτες και Αυγές* και το *Αυτά που μένουν* αποτυπώνουν διαφορετικούς προβληματισμούς και εντάσεις. Η καταγραφή της πορείας προς τη συγκρότηση ταυτότητας εντοπίζεται και στα δύο έργα και βρίσκεται σε συνάρτηση με τη δυναμική της ιστορικής συγκυρίας. Είναι όμως σαφές ότι τόσο ο στόχος όσο και τα χρησιμοποιούμενα αφηγηματικά μέσα διαφέρουν.

Μυθιστόρημα μαθητείας, με μαχητική πρόθεση αλλά και στοιχεία αναστοχασμού πεπραγμένων²⁶, το *Νύχτες και Αυγές* στηρίζεται, σε μεγάλο βαθμό, στη ρεαλιστική

συγκινησιακή φόρτιση όπου από μιας αρχής κυριάρχησε το ιστορικό ενδιαφέρον. [...] Μαζί μ' αυτό, σε μένα είχε αρχίσει να ασκεί μια ιδιαίτερη έλξη -και πίεση- το ζήτημα της ανάπτυξης σε βάθος, η μετατόπιση μέσα σε μια συνέχεια. Όχι δηλαδή αρπάγματα απέξω θεμάτων και μορφών, αλλά η κίνηση μέσα στο ίδιο το μυθιστόρημα του θέματος -του δικού σου θέματος- και επίσης στο μυθιστόρημα των μορφών που η βασική σου άποψη είναι σε θέση οργανικά να γονιμοποιεί.»

²⁴ Με τον ένα ή τον άλλο τρόπο, το θέμα αφορά όλους τους συγγραφείς που έζησαν σε συνθήκες μακρόχρονης μετανάστευσης. Για την περίπτωση Ελλήνων συγγραφέων στον χώρο της Ευρώπης, βλ. V. Balta, *Problèmes d' identité dans la prose grecque contemporaine de la migration*, Harmattan, 1998, σ. 100-110.

²⁵ Μ. Αλεξανδρόπουλος, ό.π., σ. 878. Επίσης, στο ίδιο, σ. 751 και 888.

²⁶ Βλ. Γ. Μελισσαράτου, «Τα πολλά και το ένα: Η σύνθεση του μυθιστορήματος του Μήτσου Αλεξανδρόπουλου», *Ελίτροχος*, ό.π.

λογοτεχνική παράδοση. Στο πλαίσιο της συγκεκριμένης αφήγησης, η σύνθεση της ταυτότητας του κεντρικού προσώπου εμφανίζεται ως ζητούμενο και ο αναγνώστης παρακολουθεί ακριβώς την πορεία προς την αποκρυστάλλωσή της. Ενώ η ταυτότητα του κεντρικού προσώπου παρουσιάζεται στη δυναμική της εξέλιξη, αυτή των άλλων προσώπων, ανεξάρτητα από το φύλο, την ηλικία, την κοινωνική τους θέση και το ρόλο που έχουν στην αφήγηση, εμφανίζεται δεδομένη, ακόμη και όταν αποκαλύπτεται σταδιακά κατά την εξέλιξη της δράσης.

Το *Αυτά που μένουν* είναι κείμενο στοχασμού και ανασκόπησης που αξιοποιεί νεωτερικές αφηγηματικές τεχνικές. Στον παρόντα αφηγηματικό χρόνο, η σύνθεση της ταυτότητας του ενδοκειμενικού αφηγητή, στους βασικούς της άξονες είναι πλέον σταθερή, ο απολογισμός όμως αποκαλύπτει και αναδεικνύει τα στάδια της συγκρότησής της. Ο συνολικός προβληματισμός της αφήγησης δεν περιορίζεται στην εξέταση μιας ατομικής περίπτωσης. Αυτό που ενδιαφέρει είναι ο άνθρωπος, ως ύπαρξη, ως ενεργή συνείδηση, ως αποδέκτης και εκφραστής του προβληματισμού μιας εποχής.

Ας σημειώσουμε τέλος το εξής: Ήδη, στο *Νύχτες και Αυγές* διακρίνεται στην αφήγηση μία διάθεση αναστοχαστικής διεργασίας των ιστορικών γεγονότων, η οποία συνδέεται με τη διαδικασία συγκρότησης της ταυτότητας του κεντρικού προσώπου και την επηρεάζει. Καθώς σταδιακά, σε επόμενα κείμενα, το ενδιαφέρον του συγγραφέα στρέφεται προς την συζήτηση προβλημάτων σχετικών με την ουσία της ανθρώπινης ύπαρξης, σε συγκεκριμένες κάθε φορά ιστορικές συνθήκες, διεργασίες που αφορούν την ταυτότητα έχουν πάντα σημαίνουσα θέση στην αφήγηση. Στο *Αυτά που μένουν* ειδικότερα, οι διαδικασίες που συνδέονται με την συγκρότηση ταυτότητας, τη δυναμική σύνθεση των επιμέρους χαρακτηριστικών της και τον απολογισμό μπορούν να θεωρηθούν ως εκκινήτριες δυνάμεις της ίδιας της συγγραφικής εργασίας, μιας και τα θέματα αυτά συνιστούν συγχρόνως υλικό της αφήγησης και αντικείμενο στοχαστικής ανάλυσης.